

Česká zkušenost a sociologická reflexe

Poznámky ke knize Pavla Machonina *Česká společnost a sociologické poznání*, Praha: ISV nakladatelství 2005, 288 s.

JOHANN P. ARNASON*

La Trobe University, Melbourne / Univerzita Karlova, Praha

Czech Experience and Sociological Reflection: Notes on Pavel Machonin's Book *Czech Society and Sociological Knowledge*

Abstract: The article deals with some key arguments in Pavel Machonin's book *Czech Society and Sociological Knowledge*, but does not review the whole book. Critical comments focus on four themes. Machonin's conception of sociology as a discipline and a tradition does not do full justice to the inherent pluralism of the sociological imagination. It is useful to link sociological debates to the ideological contest between socialism (more particularly Marxism) and liberalism, but this problematic is more complex than Machonin's analyses tend to suggest; that applies, in particular, to the interpretations of freedom and equality as fundamental modern values. Machonin's attempt to reconstruct modernization theory is open to some criticisms, especially with regard to the debate on „multiple modernities.“ Finally, the concept of state socialism does not help to grasp the complex patterns of modernity that developed under Communist rule.

Keywords: modernization theory, multiple modernities, Czech sociology – history of, Pavel Machonin, sociology of knowledge.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 4: 809–820

Kniha Pavla Machonina *Česká společnost a sociologické poznání* je komplexní a náročné dílo zabývající se neobyčejně širokým rejstříkem oblastí a problémů. Mé komentáře zde by neměly být mylně pokládány za recenzi; soustředím se v nich na několik málo klíčových témat, jež považuji za zásadní pro Machoninovu argumentaci, a velká část knihy tak zůstane mimo můj záběr. Zdá se mi vhodné začít od velmi obecných otázek týkajících se statusu a vyhlídek sociologického poznání, jakož i struktury a historie sociologie jako disciplíny (1.). Tímto souborem problémů se však nelze zabývat, aniž by se věnovala určitá pozornost ideologickému prostředí, v němž dochází k formulaci poznávacích nároků a výzkumných programů; pro Pavla Machonina je – alespoň v současnosti – nejdůležitějším prvkem tohoto kontextu polarizace mezi marxismem a liberalis-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Johann P. Arnason, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, U Kříže 10, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: J.Arnason@latrobe.edu.au.

mem (2.). Vzájemné souvislosti mezi sociologickými analýzami a ideologickými modely jsou nejlépe viditelné a současně vzbuzují největší kontroverze v oblasti teorie modernizace a jejích výzkumných aplikací (3.). K otázkám vybízí konečně také specifická zkušenost a chápání modernity objevující se ve střední a východní Evropě (a konkrétněji v českém prostředí) (4.).

Avšak ještě před tím, než se začnu zabývat těmito tématy a zdůrazním motivy, v nichž se – tu více, tu méně – s názory Pavla Machonina rozcháším, bych chtěl upozornit na některé základní zájmy a orientace, které oba sdílíme. Hledání sociologického smyslu výjimečně pestré a komplikované české zkušenosti ve 20. století je důležitým a stále nezavršeným úkolem a Machoninova kniha – jež se zaměřuje především na poslední čtyři desetiletí tohoto století – k němu významně přispívá. Užitečná je také Machoninova snaha spojit sociologickou reflexi daného historického vývoje s právě probíhající debatou o modernitě a možnostech jejího teoretického uchopení; podobně je tomu i s důrazem, který klade na to, aby takový přístup plně postihoval složitost komunistické i postkomunistické fáze. Zatímco veřejný diskurz až příliš často prezentuje karikatury komunismu a zjednodušené – většinou zkrácené – vize postkomunismu, Machoninovy analýzy ve svém souhrnu k oběma nabízejí výmluvný korektiv. V neposlední řadě působí přesvědčivě i Machoninova obhajoba kontinuity s kritickou sociologií, jež se začala rozvíjet během reformistické fáze 60. let. Ukazuje, že výzkum československé společnosti prováděný v posledních letech reformního období překročil třídní modely sociální struktury a snažil se vyrovnat s komplexními vzorci sociální stratifikace; v tomto kontextu koncept statusové inkonzistence aplikovaný na sociální podmínky velmi odlišné od těch, v nichž byl původně formulován, umožnil vyhnout se redukcionistickému zkreslení, kterým byly postiženy prevalentní stratifikační teorie. Tato dále se rozvíjející problematika se tak zdá být výrazným příkladem tematické a diskurzivní kontinuity překlenující velký přelom roku 1989.

Nyní se vrátím ke čtyřem tematickým okruhům zmíněným výše a pokusím se zvýraznit problémy, jež si zaslouží další diskusi. Jak se stane zřejmým, objevují se v rámci sociologických debat, jež čerpají ze společných zdrojů a předpokladů, i když jejich směřování a interpretace jsou předmětem nejrůznějších sporů.

1. Myšlenka „sociologického poznání“, figurující v názvu knihy a rozvíjená na jejích stránkách, vyžaduje další komentář. Na nejzákladnější úrovni se předpokládá, že takové poznání je možné – neboli jinak řečeno, že složitost lidských společností obecně a soudobých společností zvláště nečiní nemožným hledání přiměřeného náhledu –, zdá být nesporný, alespoň autorovi tohoto textu. Následujícím krokem je tvrzení, že toto stanovisko může být zdůvodněno pouze realistickou epistemologií; Machoninova obhajoba vnitřně a nezpochybnitelně realistické orientace sociálního *bádání* je přesvědčivá, avšak méně zřejmé je, proč bychom měli užívat specifickou nálepku „společenskovědní realismus“ [Machonin 2005: 80–85; zvýraznění autor], a jeho vymezení vůči jiným myšlenkovým školám, jako kupříkladu

hermeneutice a kritické teorii [ibid.: 84], se jeví jako problematické. Skutečnost, že nejvýraznější představitelé realistického paradigmatu – Roy Bhaskar a jeho stoupenici – sami upřednostňují označení kritičtí realisté, naznačuje jistou blízkost ke kritické teorii. Pokud jde o hermeneutiku, dílo Charlese Taylora představuje nejpůsobivější příklad úsilí o zasazení realistického pojetí poznání do souhrnného hermeneutického rámce. Krátký pohled na tuto oblast stačí k tomu, aby se vynořil celý trs nevyřešených problémů. Avšak epistemologie zde není tím, co mne zajímá nejvíce; pro mé účely je důležitější vypořádat se s Machoninovým pojetím tradice a disciplíny, v nichž se ztělesňuje sociologické poznání. Podle Machonina (jak ukazuje zejména v části věnované „systému sociologického poznávání“ [Machonin 2005: 21–24]) je toto poznání založeno na neustálém osvojování díla klasiků a jejich pokračovatelů, disponuje svým vlastním institucionálním rámcem a je schopné kumulativního pokroku. Vedle tohoto hlavního proudu disciplíny existuje ještě „alternativní sociologie“, které již z definice méně záleží na rigorózních standardech, kognitivním pokroku a jednotě oboru. Machonin uvádí jako představitele tohoto protiproudu fenomenologickou, sociálně konstruktivistickou a postmodernistickou školu a nemá daleko k tomu ztotožnit je s postmodernismem („alternativní či postmoderní sociologie“ [Machonin 2005: 23]).

Rozhodnutí přenechat alternativní přístupy postmodernistům (za předpokladu, že ještě vůbec nějaké existují) se jeví jako výrazně nepřitažlivé a problém by měl být formulován jinak. Ve 20. století učinil nejambicióznější a nejvlivnější pokus o vybudování jednotícího rámce pro kumulativní snahu dosáhnout sociologického poznání Talcott Parsons. Od konce 60. let se jeho teoretický systém stával terčem stále silnějších kritik; pro naše téma jsou obzvlášť významné tři stránky protiparsonsového obratu. Některé kritiky ukázaly, že Parsonsovo selektivní spojování myšlenek převzatých od klasiků se opírá o nepřesné pochopení jejich problematiky a rozdílnosti mezi různými variantami klasické sociologie. Vedle toho se výhrady k parsonsovskému paradigmatu a jeho klasickým zdrojům – jakkoli jednostranně Parsonsem osvojeným – soustřeďovaly na samotný pojem společnosti, přesněji na její nadměrně integrovaný obraz, jenž byl formulován za pomoci teoretických konceptů a pasován na centrální myšlenku celého oboru. Konečně i navrhované alternativy k Parsonsovi se od sebe výrazně odlišovaly. Ty nejpropracovanější z nich byly prezentovány jako zastřešující rámce sociologického bádání; společně jim bylo to, že výslovně odmítaly převládající pojetí společnosti, avšak když měly vybudovat alternativní paradigma, rozešly se v základních otázkách. Rozdílné interpretace jednání, kultury a moci se staly výchozími body pro vzájemně neslučitelná konceptuální schémata. Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Alain Touraine a Anthony Giddens mohou být uvedeni jako nejrepresentativnější postavy této postparsonsové fáze, avšak ani jednomu z nich se nepodařilo se aspoň přiblížit hegemonii, jíž se dříve těšil Parsons. Spolu se znovuzrozením pluralismu v klasické sociologii vedlo bujení velkého počtu teoretických programů k rekonfiguraci sociologické tradice: sociologie se znovuvynořuje jako inherentně multiparadigmatický způsob bádání, disciplína

zvláštního ražení, jež je nucena k soužití s alternativami v samém jádru svého sebeporozumění a své tradice, místo aby je odsouvala na subkulturní periferii. Zdůrazňovat tuto skutečnost není totéž co tvrdit, že mezi různými paradigmaty nemůže probíhat dialog. Avšak i ty nejsoustavnější snahy o dosažení definitivní syntézy selhaly a žádná přijatelná strategie pro úspěšnější pokus se nenabízí.

Sebeporozumění sociologie dále zkomplikovala ještě jedna proměna, která probíhala zhruba souběžně s návratem pluralismu v postparsonsovském období. Nástup historické sociologie (v níž se rovněž jedná o znovuoživení zapomenutých klasických odkazů) je jedním z nejlépe viditelných trendů posledních třiceti let, ale o jeho význam se vede spor. Náзор, že představuje změnu orientace celé disciplíny, se rozchází s pohledem, který chce význam historické sociologie omezit na speciální odvětví [k pronikavému rozboru této otázky viz Calhoun 2003]. Přijmeme-li první stanovisko (jak činí bez výhrad autor tohoto textu), důsledky pro naše porozumění sociologickému bádání budou dalekosáhlé. Jednak je nutné náležitě zohlednit nahodilost sociálních vzorců, procesů a trajektorií, a to ukládá jasné meze teoretizování o zákonitostech, trendech nebo logikách vývoje. Pavlu Machoninovi tyto úvahy samozřejmě nejsou neznámé; avšak i jeho „relativní predikce vývoje lidské společnosti vůbec a jejích kontinentálních, subkontinentálních a národních seskupení zvláště!“ [Machonin 2005: 260] hraničí s nárokem na předpovídání dějin. Sociologie náležitě poučená a obohacená historií by se měla omezovat na to, co F. A. Hayek (v duchu Maxe Webera) nazýval „predikcemi vzorců“ (*pattern predictions*), tj. na podmíněné extrapolace trendů uvnitř komplexního celku, o němž činit předpovědi není možné.¹

Historický obrat v sociologii má dopad také na její sebeartikulaci. Přiznaná historicita sociologických konceptů se stává pobídkou k trvalé sebereflexi a varování před scientistickými pojetími oboru. To má obzvláštní význam pro sociologickou analýzu moderních společností; ukazuje se, že jak klasická, tak i soudobá paradigmatická pluralita jsou spjaty s různými obrazy modernity. Myšlenka „rozličných modernit“ (*multiple modernities*) by byla neúplná, kdyby nepřipouštěla rozličné interpretace – ideologické neméně než teoretické, afirmativní neméně než kritické –, jež vyrůstají z transformativních a problematizujících historických zkušeností. Jak ještě uvidíme, tyto obecné úvahy mají specifický význam pro současné spory týkající se teorie modernizace.

2. Jak Machonin právem zdůrazňuje, vývoj sociologické teorie a výzkumu je úzce spjat s širšími proudy sociologického myšlení. Jinak řečeno, projekty sociologického bádání jsou vždy zasazeny do ideologických kontextů. Tyto vzájemné

¹ Ideologické aspekty a interpretace Hayekova díla by nás neměly odradit od toho, abychom uznali platnost jeho náhledů. Lze navíc důvodně pochybovat o tom, že jeho myšlenky jsou plně slučitelné s jinými složkami neoliberálního evangelia. V jednom svém pozdním interview lituje, že nebyl veřejně kritičtější k Miltonu Friedmanovi, jehož kniha *Eseje o pozitivní ekonomii* není – podle Hayeka – o nic méně nebezpečná než Keynesova *Obecná teorie* [Caldwell 2004: 401].

souvislosti jsou komplexní povahy a často dvojznačné: sociologické analýzy jsou odrazem ideologických důrazů a orientací, jež přitom také zpochybňují a korigují, a současně přispívají k racionalizaci ideologického diskurzu, což zpravidla vede k oslabení jejich kritického pohledu. Ideologická podmíněnost je nevyhnutelná, ale liší se druhem a stupněm; patří k povaze ideologie, že se příslušné pole bude polarizovat do soupeřících proudů. V současné konstelaci ovládá ideologickou arénu liberalismus – přesněji jeho modifikovaná verze známá jako neoliberalismus. Existuje však jasně definovatelný protiproud? Z historických důvodů můžeme být v pokušení přisoudit danou roli socialismu. Machoninovy výhrady k této odpovědi souvisí s mimořádnou nesourodostí a proměnlivostí socialistické tradice. Lze dodat, že socialistické ideologie a hnutí v různých historických situacích čerpaly z liberálních zdrojů v takovém rozsahu, že se jejich společný základ mohl jevit jako důležitější než vzájemné neshody; s ohledem na to mohl jistý socialistický vůdce prohlásit: „Jsem socialista, protože jsem liberál“,² zatímco jiné okolnosti vedly spíše k polarizaci.

Machonin označuje za hlavního oponenta liberalismu marxismus. Uznává, že toto zaměření se může jevit jako příliš úzké, protože marxismus tvoří pouze jednu část socialistické tradice, avšak k ospravedlnění svého výběru, alespoň vzhledem k současné historické situaci, uvádí dva důvody. Marxismus měl mnohem silnější formativní vliv na sociologii než jakákoli jiná odnož socialistické tradice, i když jeho role je nyní – jako přímý důsledek jeho politických nezdarů – spíše marginální; a v postkomunistickém světě vystupuje jeho nevábně vylíčená a velmi zjednodušená verze jako vyvolený nepřítel hegemonního liberalismu. Na popisné rovině se tato argumentace zdá přijatelná. Zbývá však ještě vymezit sporné otázky a interpretativní principy, o něž jde v konfliktu mezi liberalismem a marxismem. Machonin s určitými upřesněními tvrdí, že rozdíly mezi oběma proudy lze nejlépe chápat jako různé odpovědi na problematiku generovanou moderními revolucemi a konkrétněji protichůdnými hodnotami svobody a rovnosti.

Tento názor je značně rozšířený a vyskytuje se v celé řadě podob. Nemohu se zde zabývat podrobnostmi jednotlivých formulací z Machoninovy knihy; jako důležitější se mi jeví vyjádřit námitky k jejím nejzákladnějším předpokladům. Začneme poznámkou, že pro Marxe byla svoboda zásadnější než rovnost. Toto stanovisko vyplývá z důrazu, který kladl na svobodný rozvoj jednotlivce jako nejdůležitější hodnotu očekávané budoucí společnosti, a rovněž z jeho kritiky radikálního rovnostářství. Marxova myšlenka svobody se samozřejmě zakládala na její specifické interpretaci, ale nejinak tomu bylo u konkurujících přístupů. Machonin tvrdí, že říše svobody byla odložena do poměrně vzdálené budoucnosti; ale totéž platí o říši rovnosti (komunistická zásada rovného odměňování podle potřeb měla být zavedena, až když pro to budou zralé podmínky) a v ani jednom případě nemůže být dlouhodobá perspektiva vykládána tak, že znamená snížení

² Tento výrok pronesl ve 20. letech minulého století Indalecio Prieto, později během občanské války vůdce antikomunistického křídla španělské socialistické strany.

významu příslušné hodnoty. Transformace Marxova odkazu v marxismu-leninismu zjevně poznamenala obě strany problému, ale hlavní změnou nebyla ani tak negace, jako spíše překroucení myšlenky svobody: redefinice svobody jako porozumění nutnosti. Toto pojetí čerpalo z předleninských zdrojů, avšak přímé antecedenty lze najít v Engelsovi spíše než v Marxovi. Sloužilo k ospravedlnění nového fundamentálního typu politické nerovnosti, protikladu mezi avantgardou disponující pravým poznáním a masami, jež je třeba vyvést za úzký horizont spontánního chování. Ani to nezabránilo využívání rovnostářských témat a příslibů proti stávajícímu řádu a vítězství rovnosti bylo stále pokládáno za nedílnou součást komunistické utopie. Avšak chceme-li vysledovat účinky tohoto ideologického rámce na praktickou politiku komunistických režimů, musíme počítat s výraznými historickými variacemi. Je prokázaným faktem, že komunismus ve východní Evropě byl egalitárnější než původní sovětský model a rovnostářské tendence byly obzvláště silné v Československu. V tomto směru je Machoninova analýza přesvědčivá, avšak při celkovém zhodnocení komunistické zkušenosti by se měly brát v úvahu také její jiné epizody.

Pokud jde o liberální stranu této debaty, snahy náležitě docenit význam rovnosti neustaly; nejsou, jak známo, významnou prioritou pro architekty neoliberální ekonomické politiky, avšak liberální politické myšlení se v posledních desetiletích touto otázkou i nadále zabývalo. Pokud jeden z nejvýznamnějších liberálních myslitelů současnosti může napsat knihu pojednávající o rovnosti jako o „suverénní ctnosti“ [Dworkin 2000], nasvědčuje to přinejmenším přetrvávajícímu zájmu o argumenty vznášené na její podporu. Zkrátka a dobře, podsouvaná volba mezi svobodou a rovností nepředstavuje spolehlivý základ pro srovnání mezi marxismem (nebo socialismem) a liberalismem; bylo by vhodnější vycházet z toho, že tyto hlavní proudy moderního sociálního myšlení jsou charakterizovány různými – a měnícími se – rámci pro interpretaci, adaptaci a smíření dvou divergentních, ale vzájemně spjatých souborů hodnotových orientací.

Je třeba zmínit ještě jeden aspekt propojenosti marxismu, liberalismu a sociologie. Jak upozorňují mnozí kritici neoliberálního, jeho hlubší předpoklady týkající se člověka a společnosti jsou odrazem ekonomického redukcionismu nezaměnitelně příbuzného marxistickým představám o hospodářství jako posledním determinujícím faktoru sociálního vývoje. Politická polarizace nebrání protikladným ideologiím v tom, aby čerpaly ze společných způsobů myšlení. Dá se říci mnohé na podporu názoru, že toto sdílené interpretativní pozadí (nebo sociální pole představivosti, „l'imaginaire social“, jak říká Castoriadis) je odrazem velmi silného a hranice jednotlivých ideologií překračujícího vlivu utilitarismu jakožto dominantní (třebaže různými způsoby napadané) sebeinterpretace modernity [viz Caillé 2003].

3. Machoninovo pojetí sociologie je orientováno na konstruktivní revizi teorie modernizace. Vzájemně spřízněné ideje „společenskovědního realismu“ a kumulativní snahy dosáhnout sociologického poznání tvoří podklad specifitějších

úvah o modernizaci: ta se jeví jako empiricky doložená tendence, jež je přístupná teoretickému zobecnění a prokazatelně vede k „víceméně pravděpodobnému pokrokovému vyústění“ [srov. Machonin 2005: 186, 194]. Machonin bez rozpaků spojuje teorii modernizace se starší myšlenkou pokroku. „(S)taré dobré kategorie konzervativního a pokrokového, progresivního“ jsou pro něj stále nejvhodnějšími prostředky „k vystižení podstaty modernizačního procesu“ [Machonin 2005: 189; zvýraznění v originále zrušeno].

Tento názor je třeba zasadit do širšího intelektuálního kontextu. Pokusy o oživení teorie modernizace podniknuté na konci 20. století po dvou nebo třech desetiletích kritických reakcí byly ve značné míře inspirovány vítězstvím západní modernity nad jejím hlavním protivníkem. Machonin sdílí přesvědčení, že základní východiska klasické teorie modernizace lze uhájít před kritikami, avšak jeho verze znovuoživeného modernizačního paradigmatu se liší od neomodernistického trendu objevujícího se u západních sociologů: přikládá větší váhu nutnosti definovat kritéria a směry, tak aby se o modernizační teorii mohly opřít kritické pohledy na současný vývoj, a především na postkomunistické transformace, které chce zařadit do celkové dynamiky modernizace, aniž by při tom zmizely z dohledu jejich problematičtější stránky. Machonin [2005: 191] uvádí tři „předpoklady uvážlivého pojetí modernizace“. Za první, modernizační teorie musí zavrhnout jakoukoli představu historických zákonitostí. Předem determinovaný pokrok neexistuje (jak jsme však viděli, Machonin vyzdvihuje vysokou pravděpodobnost centrálních pokrokových tendencí modernizace). Za druhé, musí pracovat s komplexním modelem společenské reality [Machonin 2005: 192]. Pro objasnění významu komplexity v této souvislosti je snad nejužitečnější připomenout teoretické tradice, z nichž chce Machonin vycházet. Navrhuje „kulturně civilizační“ model, který má překonat tradiční předěl mezi materiální a duchovní sférou. Fúze kultury a civilizace je úzce spjata s neortodoxním marxistickým pojetím kultury jakožto totálního procesu sociálního osvojování přírody; tento holistický přístup překračuje model základny a nadstavby. Za třetí, Machonin odkazuje na Parsonsův projekt, avšak nikoli na teorii systémů vycházející z modelu čtyř funkcí, jež převládla v poslední fázi Parsonsovy tvorby; Machonin dává přednost dřívějším formulacím, bližším duchu Parsonsovy původní teorie jednání a zaměřeným na integraci kultury, společnosti a osobnosti. Lze dodat, že Machoninem načrtnutý model je weberovský svým důrazem na pluralitu faktorů a sfér, ale mnohem méně přejímá weberovskou myšlenku fundamentálních napětí a konfliktů mezi nimi.

Machoninův program – vylepšená verze modernizační teorie s méně redukcionistickým viděním společnosti a větší snahou nabízet kritické perspektivy než u jeho předchůdců – musí čelit několika kritickým přístupům, které se objevily v průběhu postparsonsovských debat. Postmodernismus zažil svůj rozkvět v 80. letech; v následující dekádě se kritici utkali s problematikou modernizační teorie specifičtějšími způsoby a s podstatnějšími výsledky. Analytici nezápadních vzorců vývoje zavedli koncept „rozličných modernit“ (nebo v méně vyhrocené

formulaci variant modernity); tento pluralistický obrat byl vzápětí rozšířen i na nové chápání rozdílností v rámci samotného Západu (Eisenstadt začal pohlížet na obě Ameriky jako na „první rozličné modernity“). Pro autory, kteří chtěli zdůraznit následnost etap spíše než divergenci vzorců, byla zajímavá teorie reflexivní modernizace. Zdálo se, že dobře vystihuje trendy i přísliby obsažené v současné transformaci nejvyspělejších moderních společností. A nakonec stále zjevnější temné stránky globalizace poskytly novou podporu kritickým výkladům modernizačního procesu jako v podstatě destruktivní dynamiky.

Všechny tyto myšlenkové školy se objevují na Machoninově mapě současných debat, avšak ne za stejných podmínek. Problematika „rozličných modernit“ je nejméně důkladně zpracovanou částí obrazu načrtnutého v oddílech C.1 a C.2 [Machonin 2005: 185–218]; autor tohoto příspěvku se však domnívá, že právě ona představuje nejvážnější výzvu pro klasickou teorii modernizace. Když Machonin hovoří o prostorové a časové různorodosti modernizačních procesů, zjevně ho více zajímá aspekt časový; tím je vysvětleno, proč pozitivně přijímá teorii reflexivní modernizace.³ Není však ochoten souhlasit s její radikální verzí: sebereflexivní a samoopravné procesy jsou podle jeho názoru trvale přítomnými (třebaže nerovnoměrně rozvinutými a jen přerušovaně aktivními) aspekty modernizačního procesu obecně, a nikoli pouze symptomy vznikající „druhé modernity“. Tohoto základního samoopravného potenciálu se Machonin dovolává také v polemice s antimodernizačními kritikami (jako jejich české představitele uvádí Karla Kosíka a Jana Kellera).

Na tomto místě mohu pouze sledovat dosud probíhající debatu. Myšlenka vylepšené modernizační teorie, sdostatek komplexní na to, aby uklidnila legitimní obavy různých kritiků, je jasným prohlášením záměru, ale bylo by třeba udělat mnohem více, aby bylo prokázáno, že může dostát svým slibům. Odkazování na „index lidského rozvoje“ [Machonin 2005: 221–225] nám příliš nepomůže. Náležité zhodnocení tohoto statistického nástroje by muselo přihlížet k vestavěným limitům jeho analytického zaměření. Jeho fragmentární referenční rámec se nehodí k postižení odlišných celkových vzorců modernity. Předně se velmi rychle přemístění východní Evropy z jednoho vzorce modernity do druhého odráží jen dosti slabě v měřeních, jimiž se Machonin zabývá. Fluktuace – většinou mírný pokles následovaný pomalým nárůstem – samy o sobě nenaznačují žádnou radikální změnu.

Naopak historici modernizační teorie [zejména Knöbl 2002] ukázali, že mnohá stěžejní témata rozvíjená na konci 20. století byla v určité míře předzna-

³ Autor tohoto textu přiznává, že jeho hodnocení je mnohem méně pozitivní. Teoretici reflexivní modernizace jsou silnější v rétorice než v argumentaci; nepodařilo se jim prokázat, že konceptuální model strukturální reflexivity odlišné od sebereflexe a údajný přesun z jedné úrovně modernizace na druhou představují něco radikálně nového. Velmi tvrdá, ale podle mého názoru nikoli nespravedlivá recenze Jeffrey Alexandera beroucí si na mušku nejreprezentativnější text této školy poukázala na její základní slabiny, které zatím nebyly překonány [viz Alexander 1996].

menána již ve starších debatách týkajících se prevalentního modelu. Klasická teorie modernizace dala podnět ke vzniku svých vlastních protiproudů a je někdy obtížné vést dělicí čáru mezi nimi a pozdějšími argumentačními liniemi. Je ovšem pravda, že v 80. a 90. letech se odehrálo něco výrazně nového: posun důrazu od modernizace k modernitě, tj. k epochálnímu vzorci zakládajícímu a utvářejícímu příslušné transformace, a k interpretativním vzorcům, jež se snažily nalézt jeho smysl a zapletly se do nevyhnutelných konfliktů mezi sebou navzájem. Machoninovo silné zdůrazňování modernizace zastíňuje tuto dimenzi celé debaty.

4. Je-li otázka rozličných nebo alternativních modernit pro Machoninův program poměrně okrajová, souvisí to s jeho pohledem na historickou zkušenost, která se uzavřela v letech 1989–1991 se zhroucením komunistických režimů v Sovětském svazu a východní Evropě. Začneme od terminologických problémů. Podle Machoninova názoru jsou politické termíny obvykle používané k popisu společností sovětského typu ze sociologického hlediska nevhodné: sociální strukturu nelze redukovat na mocenské struktury komunistického státu-strany. Takový argument se bude zdát méně přesvědčivý, pokud uznáme, že pro příslušné společnosti byl charakteristický primát politické sféry. Machonin raději hovoří o „státně socialistických společnostech“, ale proti tomuto termínu se dá vznést několik námitek. Předně, politické a ideologické aspekty jím nejsou zohledňovány o nic méně, než je tomu v případě jiných označení, která Machonin odmítá. Nelze popírat, že při utváření sovětského modelu a jeho více nebo méně odlišných variant byly přítomné socialistické prvky, avšak nárok reprezentovat „reálný socialismus“ nebyl – jak Machonin poznamenává – kritizován pouze liberály, kteří poukazovali na v podstatě iluzorní charakter socialistického projektu. Byl odmítán také levicovými oponenty sovětského komunismu, kteří kritizovali socialistickou fasádu, za níž se skrývaly utlačující a vykořisťovatelské mocenské struktury. Na méně politické rovině lze dále tvrdit, že socialistická komponenta byla pouze jednou součástí komplexnějšího celku. Machoninovo vlastní zamyšlení nad weberovskými ideálními typy a jejich aplikovatelností na historické společnosti (s nímž se plně ztotožňuji) ukazuje tímto směrem. Jeho analýza sociální stratifikace dospívá k závěru, že principy státního socialismu byly pouze jedním z několika strukturujících faktorů. Ze stejného důvodu by pak ovšem nebylo správné vydělovat je jako jediný definiční znak určitého typu společnosti.

Proti konceptu státního socialismu lze vznést další – a podle mého názoru zásadní – námitku. Socialistická tradice se vyvíjela jako součást – a také jako odpověď na problémy – západní modernity. Nesla v sobě státně i protistátně orientované proudy, avšak mnohem větší vliv na dějiny měla její státně orientovaná složka. Na druhé straně je ovšem konstitutivní součástí západní modernity také sama státní orientace (nebo etatismus, abych použil jazyka, který je někdy v tomto kontextu považován za vhodnější) jako obecnější trend otevřený různým ideologickým interpretacím. Její vztah k socialismu je dvojznačný a závislý na kontextu; etatistické postoje a politické kultury se mohly stát nástrojem socialistických

aspirací, avšak stejně tak mohly socialistické ideje posloužit státním projektům různého původu a charakteru. Složený výraz „státní socialismus“ by tak při aplikaci na společnosti sovětského typu apriorně znehodnocoval jejich originalitu a implikoval obecnou přináležitost k západní modernitě (je sotva nutné uvádět, že výraz „originalita“ je zde použit v hodnotově neutrálním smyslu). Tato implikace je dále posilována tím, že podle Machonina se stratifikace československé společnosti za komunistické vlády posunula k modernímu meritokratickému typu a reformní hnutí 60. let bylo s tímto trendem úzce spjato.

Machonin zdůrazňuje, že společnosti sovětského typu představovaly pouze jeden z výhonků socialistické tradice. Avšak doplňující odkaz ke státní orientaci nepostačuje k vystižení jejich specifických vlastností. Jiné zmiňované režimy a hnutí (včetně národního socialismu, Indického národního kongresu a arabského baasismu) byly také státně orientované, a pokud se sovětský model něčím odlišoval, nebylo to ani tak vysokou mírou státní orientace, jako spíše jejím specifickým typem.

O jaký typ se jednalo? Odpovědět na tuto otázku se jak známo pokoušeli, třebaže ne všichni stejným způsobem, teoretici totalitarismu, z nichž někteří zastávali názor, že totalitní nadvláda znamená zničení státnosti v tradičním smyslu. Naopak autoři, kteří ve společnostech sovětského typu nacházejí nějaké stopy jejich socialistického charakteru, často zavrhnou sám koncept totalitní vlády nebo projektu. Machonin nikoli; ve svých analýzách „státního socialismu“ nechává prostor pro totalitní dynamiku a její působení sleduje ve specifických kontextech, především v souvislosti se sociální stratifikací. „(T)otalitarizaci a byrokratizaci společenského systému“ [srov. Machonin 2005: 120; zvýraznění v originále zrušen] při tom identifikuje jako jeden z klíčových faktorů, které působily na vzorec vertikální diferenciací; krom toho se vzájemně ovlivňovala s rovnostářskou tendencí a propůjčila jí její specifickou podobu (tato tendence podle Machonina původně vznikla jako autonomnější proces). To je sice přínosný, ale pouze částečný přístup k fenoménu totalitarismu. Šířeji založené interpretace se jej snažily uchopit jako pokus o rekonfiguraci modernity; takové pojetí – i přes konceptuální obtíže a empirické nedostatky – nastínila ve své klasické práci na toto téma Hannah Arendtová. Totalitní vzorec alternativní modernity do Machoninova rámce nezapadá. Jeho odpověď na tuto připomínku se dá předvídat: podobně jako mnozí další kritici modelu totalitarismu by řekl, že obraz skrz naskrz totalitarizované společnosti je pouhým preludem, ke kterému se – poněkud paradoxně – hlásí někteří z nejautokratičtějších praktiků i nejzapálenějších kritiků komunistické vlády.

Na tuto odpověď je možné reagovat dvěma protiargumenty. Za prvé, lze mluvit o totalitním režimu a při tom jej neztotožňovat s rozsáhlejším a mnohem obtížněji obhajitelným pojmem totalitní společnosti. Režim tvoří celkový rámec společenského života, ale to neznamená, že se mu někdy podaří dosáhnout naprosté asimilace nebo homogenizace společnosti, o jejíž kontrolu usiluje. Za druhé, i režim sám se vyznačuje vnitřní heterogenitou. Nejedná se jen o složitost,

jež je příznačná pro historické společnosti obecně a znemožňuje jejich redukci na ideálnětypické vzorce. Zvláštní heterogenita sovětského modelu je odrazem specifictější konstelace. Tento názor jsem obšírněji vyložil jinde [Arnason 1993]; zde mohu učinit pouze několik základních poznámek. Režim, který se ustavil pod nálepkou „socialismu v jedné zemi“, byl rekonstruovaným impériem, jež s sebou neslo jako dědictví tradici organizování a získávání moci; snažil se vytvořit alternativní verze imperativů a strategií ztělesněných v zavedené modernitě Západu a tuto kombinaci tradičních a transformativních cílů artikuloval prostřednictvím opoziční politické kultury vypůjčené ze Západu, ale již rozsáhle přizpůsobené domácímu předrevolučnímu kontextu. Totalitní syntéza těchto komponent expandovala za rámec svého původního prostředí a prošla různými modifikacemi. V jednom obzvláště důležitém případě (Čína) sovětský model pomohl při rekonstrukci jiného impéria, jehož tradiční struktury a moderní problémy se výrazně lišily od ruské situace, a divergentní faktory vedly k výrazným odchylkám od sovětské cesty vývoje. Některé další komunistické režimy se vyvinuly do podoby miniaturních replik vzorce původně vybudovaného na imperiální základně. Reformní komunismus byl vlastně úsilím vylepšit a posílit socialistické prvky obsažené ve vnuceném modelu a znovu je napojit – v různém rozsahu – na širší výhledy modernizace. Tento trend dosáhl bodu kulminace v Československu 60. let.

Varianty sovětského modelu – některé efemérní, jiné poměrně stabilní – vzešly z komplexních geopolitických a historických konstelací. Tento proces postrádal jednotnou adaptační logiku a vysvětlení založená na vnitřní dynamice sociálních struktur nás nedovedou příliš daleko. Dané historické pozadí je třeba neztrácet ze zřetele při analýze různých konců komunismu. Machonin správně zdůrazňuje komplexní povahu východoevropských transformací po roce 1989. Nelze je chápat jako celkové přesuny od jednoho modelu k druhému. Globální nadvláda liberálních režimů (doplněných více nebo méně silnou příměsí organizované modernity) a vliv jejich ideologických projekcí se spojily s odkazy zaniklých režimů a konstelační dynamikou politických přechodů. Obraz bude ještě složitější, pokud na něj bude pohlíženo v globálním kontextu různých konců komunismu.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa.

JOHANN P. ARNASON je emeritní profesor sociologie na La Trobe University v Melbourne a přednáší od podzimu 2007 na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Nedávné publikace: *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*, Leiden: Brill 2003; *Axial Civilizations and World History*, Leiden: Brill 2005 (editor, spolu s S. N. Eisenstadtem a B. Wittrockem).

Literatura

- Alexander, Jeffrey. 1996. „Critical Reflections on ‘Reflexive Modernization’.” *Theory, Culture & Society* 13 (4): 133–138.
- Arnason, Johann P. 1993. *The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model*. London: Routledge.
- Caillé, Alain. 2003. *Critique de la raison utilitaire*. Paris: La Découverte.
- Caldwell, Bruce. 2004. *Hayek's Challenge. Intellectual Biography of F. A. Hayek*. Chicago: University of Chicago Press.
- Calhoun, Craig. 2003. „Afterword: Why historical sociology?” Pp. 383–393 in Gerard Delanty, Engin Isin (eds.). *Handbook of Historical Sociology*. London: Sage.
- Dworkin, Donald. 2000. *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Knöbl, Wolfgang. 2002. *Spielräume der Modernisierung. Das Ende der Eindeutigkeit*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Machonin, Pavel. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání*. Praha: ISV nakladatelství.